

Yanovska, 1991 – Yanovska L. Avtobiohrafija // *Tvory v dvokh tomakh [Autobiography]*. T. 2. Kyiv: Dnipro, 1991. S. 680-690 [in Ukrainian].
Yartsun, 2006 – Yartsun Yu. O. Dozvillya umans'koyi shlyakhty u XIX st. [Leisure of the Uman Gentry in the 19th Century] // *Umans'ka starovyna*. 2006. Vyp. 2. S. 101-107 [in Ukrainian].
Yartsun, 2016 – Yartsun Yu. O. Dovizllya shlyakhti kyivs'koyi huberniyi v XIX st. (korotkyu ohlyad) [Leisure of the Gentry of Kyiv Governorate in the 19th Century (Brief Overview)] // *Polsko-ukrayins'ki spotkannya z Klio*. Czestochowa, 2016. T. III. S. 49-59 [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.11.2024.304208

УДК 94(477)«1921/1930»:261.7

Алла КИРИДОН,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(Україна, Київ)
akyrydon@ukr.net

НКЮ і НКВС В РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920- РОКИ)

Статтю присвячено загальній характеристиці залучених до реалізації політики радянської держави щодо церкви Народного комісаріату юстиції (НКЮ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Схарактеризовано нормативно-правові й організаційні засади, динаміку їхніх компетенцій і завдань, структурно-функціональних повноважень у царині церковно-релігійної політики держави в період 1920-х років. Розглянуто реорганізацію органів державного управління з упровадження радянської моделі державно-церковних відносин. Визначено, що впродовж 1920-х рр. відбувся перехід від хаотичного втручання партійно-владних органів у діяльність релігійних громад до вибудовування структурно-функціонального механізму реалізації церковно-релігійної політики. Вагома роль у здійсненні останньої відводилась на різних етапах НКЮ та НКВС:

Ключові слова: радянська влада, Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), відділ культів НКВС, антирелігійна комісія.

Alla KYRYDON,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Scientific Institution
«Encyclopedic Publishing House»
(Ukraine, Kyiv)
akyrydon@ukr.net

NKU AND NKVD IN THE IMPLEMENTATION OF RELIGIOUS POLICY IN SOVIET UKRAINE (1920s)

The article is dedicated to providing a general overview of the involvement of the People's Commissariat of Justice (NKU) and the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) in the implementation of the Soviet state's policy towards the church. It characterizes the normative-legal and organizational principles, the dynamics of their competencies and tasks, as well as the structural-functional powers in the field of state religious policy during the 1920s. The reorganization of state governance bodies with the implementation of the Soviet model of state-church relations is examined. It is determined that during the 1920s, there was a transition from chaotic intervention by party-state bodies in the activities of religious communities to the establishment of a structural-functional mechanism for implementing church-religious policy. A significant role in the implementation of the latter was assigned to the NKU and NKVD at various stages.

Throughout the 1920s, the party-state leadership was building a mechanism for implementing religious-church policy:

- 1921 – September 1922: Official concentration of issues regarding the implementation of church-religious policy in the People's Commissariat of Justice (NKU).

- September 1922 – mid-1923: The establishment of totalitarian methods in the regime's religious policy leads to structural changes – the Department for Separating Church from State in September 1922 is subordinated to the NKVD. The transfer of powers for conducting religious policy to the NKVD with the leading role of the GPU, and through the creation of an anti-religious commission in the fall of 1922 – direct subordination to the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine.

- Mid-1923 – end of 1924: Abandonment of extreme forms of anti-religious activity by the authorities and the creation of conditions for the deployment of a system of control over the religious environment. At the same time, there is a change in the name of the liquidation department for separating church from state in the Ukrainian SSR to the Cults Department of the NKVD, formally indicating the completion of the process of separating church from state.

The mentioned People's Commissariats of Justice and Internal Affairs had local structures under their jurisdiction – gubernatorial and district departments of justice, gubernatorial, district, and district administrative departments of local executive committees, which included subdivisions or departments responsible for monitoring the activities of local church organizations. The names of these departments varied slightly, but they were also indicative: «liquidation», «cults», «separation of church from state». «Liquidation» indicated the Bolsheviks' desire to quickly liquidate the church, «cults» reflected the Bolshevik view of religion as a relic cult, «separation of church from state» indicated the removal of the church from the sphere of state relations, rather than a desire to tolerate it.

The activities of party-state structures and the methods of state religious policy in the 1920s were aimed at establishing total control over the spiritual and parish life of believers, making religious-church life dependent on party-state decisions, and ultimately, the complete liquidation of this sphere. By changing only the mechanisms of influence and structural-functional instruments, the authorities consistently pursued a course of destroying the church and displacing religious ideology.

Key words: soviet government, People's Commissariat of Justice (NKU), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), Cults Department of the NKVD, anti-religious commission.

Постановка проблеми. Державно-релігійна царина є вагомим складником розбудови громадянського суспільства, зокрема церква є одним із важливих інститутів цього суспільства. Проголошене й конституційно закріплене право громадян на свободу світогляду й віросповідання (Конституція України, ст. 35) потребує пошуку й удосконалення механізмів його реалізації. Задекларована проблема актуалізується в умовах непростих процесів державно-церковних відносин, неоднозначного позиціонування різних церков і релігійних організацій в Україні щодо російської агресії, напруження міжконфесійних відносин (що оприявнюється як серед церковного кліру, так і в середовищі вірян у зв'язку з необхідністю релігійного самовизначення) тощо. Відповідно пошук моделі конструктивної співпраці між органами влади й інституціями та організаціями в умовах побудови громадянського суспільства, вироблення оптимальних рішень у царині державно-церковних відносин спонукає до вивчення нормативно-правової бази та механізмів такої взаємодії на всіх етапах історичного розвитку. Важливим видається не лише врахування складних і трагічних уроків історії, але й акумуляція емпіричних матеріалів, опрацювання різнопланового корпусу джерел, генерування фундаментальних знань тощо.

Державно-церковні відносини в УСРР/УРСР 1920–1930-х років упродовж останніх тридцяти років перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів та ін. Актуальність і доцільність дослідження обраної проблеми підсилюється також певною невідповідністю/суперечністю між напрацьованим корпусом історіографічних джерел і виробництвом суб'єктивно обмеженого знання у різноманітних його формах і репрезентаціях, значним приростом фрагментарного і розгалуженого незнання.

Аналіз досліджень. Наукова актуальність проблеми увиразнюється в

дискурсі історіографічному та предметному. В умовах незалежної України подолання ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, доступ до раніше заборонених джерел інформації уможливили розпрацювання джерельного корпусу та дослідження різнопланових проблем державно-церковних відносин 1920-1930-х років (як панорамних, так і присвячених історії функціонування окремих конфесій в умовах радянської дійсності). Йдеться про комплексні узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви, джерелознавчі та археографічні студії, ґрунтовні піонерські дослідження 1990-х та початку 2000-х у цій проблемній площині В. Бондаренка, В. Єленського, С. Жилюка, А. Зінченка, О. Ігнатуші, А. Киридон, В. Пашенка, Л. Пилявця, І. Преловської, Н. Рубльової, В. Силантьєва, О. Тригуба, О. Форостюка та ін. Питання реорганізації органів державного управління, зайнятих впровадженням радянської моделі державно-церковних відносин в УСРР, організаційно-кадрового забезпечення органів державної влади у справах релігій у початковий період їхньої діяльності досліджували І. Аверін, Г. Лаврик, В. Овчаренко, О. Олійник, М. Песоцький, А. Фесенко та ін. Проблеми формування та діяльності органів державної влади в царині релігійно-церковного життя і втілення накресленої більшовицької партійної політики з відокремлення церкви від держави в УСРР/УРСР, утвердженні тоталітарного режиму, функціонування органів ВУНК, ДПУ НКВС, репресивно-каральної системи тощо порушували дослідники Л. Бабенко, І. Білас, С. Білокінь, В. Нікольський, Р. Подкур, О. Пристайко, О. Рубльов, В. Ченцов, Ю. Шаповал ін. Напрацьований історіографічний доробок мав би спонукати до осмислення репрезентованого знання та продукування прирощення знань у цій царині, звісно з урахуванням особливостей оптики зміни соціокультурного контексту. Йдеться про необхідну й очевидну континуальну еволюцію знаннєвої парадигми у нових соціальних і культурних констеляціях. Зауважимо, що корпус історіографії завжди маркує й конститує ще й перспективу досліджень – своєрідний простір незнання, який не лише поглиблює уявлення про природу та підґрунтя репрезентованого знання, але має виконувати спонукально-орієнтуючу функцію для подальших досліджень.

Відтак однією зі спонук до розгляду запропонованої теми став саме факт дивної чи своєрідної інтелектуальної сліпоты / інтелектуального невігластва (суб'єктивно обмеженого знання, або необізнаності): попри значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемі відносин держави та церкви, релігії й суспільства, доволі дивним видається «непомічена» історіографія попередників (щонайменше праці дослідників останнього десятиліття у цій проблемній площині) (Детальніше див.: Киридон, 2011: 44-59). Виробництво суб'єктивно обмеженого й фрагментарного знання зумовлює процес появи нових невизначеностей знання у різноманітних його формах і репрезентаціях, породжує значний приріст розгалуженого незнання та формує простір знеціненого знання.

Метою статті є загальна характеристика залучених до реалізації політики радянської держави щодо церкви Народного комісаріату юстиції (НКЮ) та

Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), окреслення нормативно-правових і організаційних засад, динаміки їхніх компетенцій і завдань, структурно-функціональних повноважень у царині церковно-релігійної політики держави в період 1920-х років. При цьому йдеться не про поглиблену вичерпну характеристику діяльності цих владних структур, а радше про маркування окреслених проблем у царині державно-церковних відносин у контексті формування механізму в реалізації досягнення стратегічної мети більшовицько-партійного керівництва – подолання релігії і утвердження комуністичного світогляду.

Виклад основного матеріалу. Стратегічна мета церковно-релігійної політики більшовицько-партійного керівництва вбачалась у подоланні релігії, знищенні церкви й утвердженні комуністичного світогляду. Від моменту утвердження більшовицької влади релігія і церква розглядалися як опоненти світоглядній та інституційній системі. Пріоритет у визначенні курсу й керівництві процесами радянського будівництва належав комуністичній партії, яка визначала або формувала відповідні органи для реалізації накреслених завдань. Планомірний наступ більшовицької держави на релігію і церкву уgruntовано в рішеннях березневого з'їзду РКП(б) 1919 р. (Програма РКП(б), пункт 13).

Однак під час вироблення стратегічної лінії партійно-радянському керівництву доводилося рахуватися з ситуацією, що склалася на початку 1920-х років. Зокрема, в Україні в період національно-визвольних змагань населення пережило 14 урядів; було зруйновано існуючі господарські зв'язки і єдиний економічний організм, що призвело до виникнення «своєрідних автаркій, які жили власними внутрішніми ресурсами». Останнє спричинило відповідні зміни настроїв населення, виникнення психології «самостійності», місцевої обмеженості і незалежності від центру. До всього «на місцях, замість міцного оплоту радянської влади ледве животів слабкий, немічний, не авторитетний апарат...» (Протоколи, 1920: 10-11). За цих обставин поставало завдання налагодження чіткого централізованого керівництва всіма ділянками комуністичного будівництва, однією з яких було проведення антицерковної, антирелігійної політики.

З прийняттям декрету РНК УСРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» постало завдання створення державного органу влади з утілення в життя накреслених завдань. В РСФРР для реалізації аналогічного декрету відповідно до постанови Ради народних комісарів (РНК) від 8 травня 1918 р. було створено VIII (згодом V) «ліквідаційний» з відокремлення церкви від держави відділ Наркомату юстиції на чолі з П. Красиковим. При цьому «ліквідаційний відділ НКЮ РСФРР не мав власних виконавчих органів і в практичній діяльності змушений був опиратись на органи НКВС на місцях (така взаємодія була передбачена інструкцією із застосування декрету)» (Овчаренко, 2011: 93).

На першій Всеукраїнській нараді голів і завідувачів відділів управління губернських і повітових виконкомів рад (травень, 1920 р.) завідувач Центрального відділу ЗАГС при Народному комісаріаті внутрішніх справ І.

Сухоплюєв запропонував покласти відповідальність за реалізацію положень декрету в республіці на загальні підвідділи відділів управління виконкомів губернських і повітових рад (Протоколи, 1920: 40-41, 46-52). Однак ця робота розтяглася майже на рік. Зазначимо, що в Україні навіть після прийняття Постанови РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. «Про узгодження законодавчої практики УСРР і РСФРР в питанні відокремлення церкви від держави» (Церковь и государство, 1922: 4), де передбачалось покладення всієї відповідальності за цей напрям державної роботи на НКЮ республіки і його органи, механічного перенесення в повному масштабі їхньої організаційної структури не відбулось.

Отже, постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. (ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 91 зв., 102; Ф. 8. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 14; Церковь и государство, Вип. 2, 1921: 26) загальне керівництво у справі впровадження декрету про відокремлення церкви від держави покладалося на Народний комісаріат юстиції. Цією ж постановою скасовувався декрет РНК УСРР від 17 травня 1919 р. (призупинялася діяльність Укрполіру).

Для втілення положень декрету 10 листопада 1920 р. було розроблено «Інструкцію НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (Сборник декретов, положений, 1921: 109-116; ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 3-5 зв., 17-24 зв.), згідно з якою впровадженням радянських узаконень з релігійних питань в губерніях і повітах мали займатися відділи юстиції (губюсти і повюсти) спільно з відділами управлінь виконкомів, а у волостях – місцеві виконкоми (ст. 54). Губернським і повітовим відділам юстиції надавалося право утворювати спеціальні підвідділи або комісії під назвою «ліквідаційні» (ліквідділи) (ст. 55). Інструкцією (ст. 56) визначалися обов'язки цих структур:

а) ознайомлення населення через друк та усну агітацію зі значенням реформи;

б) практичне керівництво всіма заходами, які випливають з декрету та інструкції з відібрання майна і відібрання метричних книг;

в) вироблення заходів для відібрання майна (у розумінні попередження злочинної агітації, дзвонів, скупчення народу і т.п.);

г) спостереження за тим, щоб всі приватні особи та установи надавали детальну інформацію про суму внесків і грошових документів, котрі ще належать (належали) церковним і релігійним товариствам тощо (Сборник декретов, положений, 1921: 111; Церковь и государство, Вип. 4, 1922: 10).

Аналіз цього документу НКЮ УСРР свідчить про його спорідненість із аналогічною інструкцією НКЮ РСФРР від 24 серпня 1918 р. (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 6-10 зв.). Його визначальний характер для керівництва на місцях у питаннях відокремлення церкви від держави впливав зі змісту:

I. Загальні положення;

II. Про церковні і релігійні товариства;

III. Про майно, призначене для виконання релігійних обрядів;

IV. Про інше майно;

V. Про метричні книги;

VI. Про релігійні церемонії і обряди;

VII. Про викладання релігійних віровчень;

VII. Про місцеві органи по втіленню в життя декрету про відокремлення церкви від держави.

Крім того, документ містив зразок договору про користування молитовними будинками.

Суголосно постанові Раднаркому України від 3 серпня 1920 р. інструкція підтверджувала позбавлення всіх церков і релігійних громад прав юридичної особи, котре діяло в РСФРР з 1918 р. Відтак церква в Україні вже не могла бути суб'єктом цивільних правовідносин. Релігійним органам заборонялося виступати в суді як позивачам, відповідач або третя особа не могли укладати угоди або набувати майнових прав. Умови користування культовим майном (за радянським законодавством – молитовні спеціального типу та «предмети культу») визначалися радянською владою (Сухоплюєв, 1929: 115).

Порядок націоналізації церковно-монастирського майна передбачав передачу останнього з підпорядкування духовного відомства до місцевих Рад робітничих і селянських депутатів (ст. 17). Майно, «не призначене для богослужбових цілей» (будинки, землі, угіддя, фабрики, заводи (свічні та інші), рибальські промисли, садиби, готелі та інше «прибуткове майно»), «не взяте на облік та не передане у відання радянських установ», відбиралося і передавалося в «безкоштовне користування місцевим жителям відповідної релігії» (ст. 18).

Стаття 42 інструкції вимагала негайної передачі справ метрикації від духовних відомств до губернських (обласних) відділів записів актів громадянського стану. Розділом «Про релігійні церемонії і обряди» передбачалося недопущення релігійних обрядів і церемоній та розміщення релігійних зображень у державних та інших публічно-правових громадських приміщеннях (ст. 46). Релігійні процесії та виконання будь-яких релігійних обрядів на вулицях і площах дозволялися лише за письмовим дозволом органів місцевої влади (ст. 48).

Статті 50-53 забороняли викладання будь-яких релігійних віровчень у державних, громадських і приватних закладах (за винятком спеціальних богословських); будь-яке фінансування релігії в школах та утримання викладачів релігійних дисциплін припинялося. Усі духовні навчальні заклади переходили як народне надбання в розпорядження Народного комісаріату освіти. Заборонялася благодійницька і просвітницька діяльність релігійних громад (ст. 15).

Але організація відповідних структурних ланок на місцях відбувалась доволі кволо. Так, за розпорядженням Харківського губвиконкому лише 1 квітня 1921 р. було створено комісію по відокремленню церкви від держави. До її складу, крім голови, входили представники губернських відділів управління, Робітничо-селянської інспекції і народосвіти (Церковь и государство, 1922: 58). Аналогічну комісію в Миколаївському губвідділі юстиції було створено 8 березня 1921 року. До її складу додали ще й активістів профспілок (Церковь и государство, 1922: 61).

Робота комісій на місцях характеризувалась низьким рівнем розуміння задач, безвідповідальністю працівників, неусвідомленням останніми «завдань державної ваги». Показовими є факти ігнорування засідань комісії: через неявку її членів доводилося скликати зібрання по кілька разів. Серед причин, які гальмували налагодження роботи, один із місцевих керівників називав «відсутність канцелярії, відсутність паперу і особисто у мене – часу» (Церковь и государство, 1922: 62).

Постановою РНК УСРР від 10 травня 1921 р. на Наркомат юстиції покладалася відповідальність за здійснення «неослабного нагляду за виконанням декретів і розпоряджень Робітничо-Селянської влади як у центрі, так і на місцях». Зокрема НКЮ доручалося «не пізніше 1-го вересня 1921 р. закінчити всі роботи по дійсному відокремленню церкви від держави» (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 9; Спр. 1223. Арк. 50-50 зв.; Сборник декретов, инструкций, 1921: 6). «З метою боротьби з релігійними забобонами» і «для викриття обманів церкви та розкриття злочинів її служителів», Наркомату юстиції рекомендувалося використання «усіх слідчо-судових апаратів» (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 9; Спр. 1223. Арк. 50-50 зв.; Сборник декретов, инструкций, 1921: 6).

За аналогією з РСФРР 31 травня 1921 р. було створено спеціальний орган для координації антицерковних заходів при НКЮ УСРР – «Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави» (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 8; Спр. 818. Арк. 61; ДАХО. ФР 203. Оп. 1. Спр. 5146. Арк. 4). У наказі НКЮ № 101 від 1 червня 1921 р. *офіційно* повідомлялось про створення ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави в УСРР, визначався штат співробітників (не більше п'яти осіб), кандидатура завідувача – І. Сухоплюєва (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 8), який до цього керував ЦентроРАГСом НКВС УСРР, а по тому поєднував обидві посади (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 812.. Арк. 207). Зазначимо, що необхідність утворення ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави І. Сухоплюєв озвучив ще на першій Всеукраїнській нараді голів та завідувачів відділів управління губернських та повітових виконкомів (травень, 1920 р.) (Силантьєв, 1998: 15-16). У такий спосіб «в Україні було забезпечено компроміс між відомчими інтересами НКЮ та НКВС із ВУНК, що була структурою останнього» (Овчаренко, 2011b: 24).

До компетенції ліквідділу належали: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, положень, обіжників, а також здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу, регулювання відносин державних інституцій і церкви, міжконфесійних проблем, надання консультативної допомоги з цих питань (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 7). Фактичним завданням відділу був збір інформації про церковне життя та нагляд за діяльністю релігійних організацій. Назва відділу чітко визначала стратегічне завдання влади – ліквідація церкви (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 817. Арк. 120 зв.-122 зв.).

Типовим був паралелізм (дублювання) в роботі її функціональних структур. Так, у складі адміністративного відділу НКВС УСРР, який

здійснював нагляд «за точним виконанням і втіленням в життя усіма установами розпоряджень і наказів Радянської влади», існував підвідділ реєстрації та обліку. Він мав два «столи»: реєстрації всіх статутів і кооперативів; організації державних і приватних тощо; реєстрації релігійних і національних статутів (ЦДАВО. Ф.Р. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 202).

Однак невдовзі «внаслідок виявленої на практиці необхідності вести всю справу відокремлення церкви від держави на місцях через Міжвідомчу комісію» і «для більш швидкого і успішного втілення на місцях декрету про відокремлення церкви від держави», замість ліквідаційних підвідділів і столів, створювалися ліквідаційні комісії (ліквідкоми) (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 9; Сборник декретов, инструкций, 1921: 5). Штати останніх копіювали структуру ліквідстолів. Так, Дніпровська повітова ліквідаційна комісія Миколаївської губернії мала 4 особи: завідувач, секретар і два члени (останні від відділу юстиції і губчека). Серед них лише завідувач був членом КП(б)У, решта – безпартійні, один із членів був сином священика (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 4).

Згідно з циркуляром Наркомюсту, в червні 1921 р. комісії реорганізовувалися на ліквідаційні підвідділи та столи (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 9; Сборник декретов, 1921: 5). Проте й ця процедура не стала остаточною – вже в серпні того ж року НКЮ розіслав до губернських відділів юстиції інструкцію про створення на місцях ліквідаційних комісій.

5 жовтня 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про Наркомат юстиції України, серед завдань якого визначалося «керівництво і здійснення нагляду за втіленням у життя відокремлення церкви від держави та поєднання заходів усіх відомств, пов'язаних із відокремленням церкви від держави» (Сборник декретов, инструкций, 1921: 1). У складі НКЮ відділ відокремлення церкви від держави значився п'ятим у структурі (V відділ). До його компетенції входило вироблення проектів, видання інструкцій, циркулярів і пояснень з питань ставлення радянської влади до церковних і культових об'єднань, загальне керівництво в питаннях застосування на місцях декрету про відокремлення церкви від держави. Крім того, відділ опікувався питаннями огляду, узагальнення і розробки матеріалів усіх відомств із питань культу, спостереження за судовими й адміністративними репресіями, боротьбою з «контрреволюційним елементом», що виступає «під релігійним прапором» (Сборник декретов, инструкций, 1921: 4-5). Офіційним завданням підпорядкованих відділу ліквідкомів на місцях було втілення положень декрету. Безпосередні їхні функції накреслила таємна інструкція, що вимагала: «Увійти в курс релігійного життя, скласти періодичні доповіді уповноваженим ДПУ про стан релігійного життя в регіоні; установити точний нагляд за діяльністю громад, вимагаючи від них протоколів молитовних зборів; розробити нові статuti для релігійних організацій тощо» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 45-47). Під час роботи Першого Всеукраїнського з'їзду працівників радянської юстиції (19-23 січня 1922 р., м. Харків) у доповіді «Про радянську релігійну політику в Україні по питанню відокремлення церкви від держави» І. Сухоплюєва було схарактеризовано підсумки втілення й

завдання цієї політики. Ухвалена 23. 01. 1922 р. відповідна резолюція вперше на офіційному рівні порушувала питання щодо долі місцевих ліквідаційних комісій у зв'язку зі скороченням штатів губернських та повітових відділів юстиції. Передбачалось: «у випадку скорочення повітових ліквідаційних комісій її керівником повинен стати голова повітового відділу юстиції. У випадку повної ліквідації Губвідділу юстиції Губліквідком мав перейти в підпорядкування адміністративного відділу Раднарсуду» (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 1216. Арк. 42-46).

Перехід навесні-влітку 1922 р. до проведення спеціальних таємних операцій щодо релігійних угруповань, спонукав владні інституції концентрувати всі справи релігійно-церковної сфери в одному відомстві, яке вбачалось в Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) та створеному при ньому Державному політичному управлінню (ДПУ) (відповідно до постанови ВУЦВК від 22. 03. 1922 р. «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління»). Як зауважив згодом заступник наркома НКВС М. Черлюнчакевич, «НКВС був практично єдиним органом, який мав підвідомчий йому по вертикалі апарат, аж до Райвиконкомів, в особі члена останнього, що відав адміністративною роботою і навіть до сільради, в якому Голова теж виконував адміністративні функції... Також існував Інститут сільських виконавців (десятників, караульних), через сільради та Райвиконкоми підвідомчих НКВС (Черлюнчакевич, 1924: 5-6).

11-14 червня 1922 р. відбулася нарада завідуючих губернськими відділами юстиції в м. Харкові (Совещание заведующих, 1922: 147-172). У ході розгляду питання «Про скасування губернських відділів юстиції» йшлося й про долю відділу по відокремленню церкви від держави НКЮ УСРР. Відповідно до ухваленого рішення, відділ передавався до структури НКВС. При цьому зберігався міжвідомчий характер місцевих ліквідаційних комісій і за НКЮ право законодавчої ініціативи з питань відокремлення церкви від держави (Совещание заведующих, 1922: 165).

Після реорганізації місцевих органів юстиції (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 582. Арк. 6), відповідно до постанови ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. ліквідовувались представництва НКЮ на місцях (губюсти й повітові відділи юстиції). Відділ НКЮ по відокремленню церкви від держави та його місцеві органи з усіма повноваженнями передавались у відомство НКВС (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 2, 4, 19; Ф. 1. Оп. 2. Спр. 582. Арк. 1, 5; Ф. 8. Оп. 1. Спр. 1218. Арк. 198). Отже, відбулась зміна відомчого підпорядкування ліквідаційного відділу, який функціонував від 1919 р. у складі НКЮ. Однією з причин була відсутність результативності діяльності. Як зауважив дослідник І. Аверін, «зміна свідчила про незборимий потяг влади до «твердої руки» і, водночас, про її небажання «поступатися принципами»» (Аверін, 2004: 133).

Спочатку відділ, що зберіг за собою стару назву «ліквідаком», було включено як відділення по відокремленню церкви від держави до складу адміністративного відділу НКВС. На останнього покладалися функції

подальшого здійснення декрету, зокрема видання відповідних інструкцій, які все ж було рекомендовано узгоджувати з НКЮ республіки. Офіційно відділ відтепер називався Відділенням НКВС по відокремленню церкви від держави (очолював І.Сухоплюєв). У губерніях (з утворенням округ – в округах) і районах цими питаннями займалися місцеві адміністративні відділи. До складу губернських комісій по відокремленню церкви від держави мали увійти завідуючий губвідділом управління (голова) і в якості членів – представники президії Раднарсуду і губвідділу ДПУ. Цим узаконювалась участь ДПУ у проведенні державної релігійної політики (Овчаренко, 2011b: 26).

На початку жовтня 1922 р. в штаті Відділенням НКВС по відокремленню церкви від держави було 3 особи: завідувач, експерт і секретар (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 55). До компетенції органу і його місцевих філій входило:

1. укладання договорів на передачу церков, костьолів, кірх, синагог, мечетей, молитовних будинків у безкоштовне користування групам, які складаються не менш як з 20-ти віруючих, за договором, разом із богослужбовим майном, що знаходиться в них;

2. закриття так званих домових церков, тобто церков, які знаходилися в казенних приміщеннях за царського режиму, тобто при лікарнях, в'язницях, казармах, гімназіях, семінаріях та інших навчальних закладах;

3. нагляд за правильним використанням житлових монастирських приміщень і богослужбових будівель для громадських потреб;

4. надання висновків по статутах церковних релігійних громад;

5. надання ухвал з питань усіх відомств у справах стосовно церкви взагалі і відокремлення церкви від держави зокрема;

6. практичне керівництво всіма заходами по вилученню церковного і монастирського майна на виконання 14-ї ст. декрету про відокремлення церкви від держави, організація заходів щодо попередження злочинної агітації, набатів, скупчення народу і т.п. при вилученні націоналізованого церковного і монастирського майна та церковних цінностей на користь голодуючих;

7. керівництво радянськими органами з питань, які виникають з боротьби церков: автокефалістів з екзархістами, «живої церкви» з «обновленнями» та ін.;

8. нагляд за комнезамами для недопущення їх втручання у справу духовного закріпачення бідноти;

9. ліквідація церковного розлучення;

10. ліквідація церковної метрикації народжень, смертей і шлюбів;

11. ліквідація „мощей»;

12. нагляд за недопущенням неправильного звільнення від військової повинності за так званими релігійними переконаннями;

13. порушення проти церковників судових процесів;

14. антирелігійна агітація і пропаганда: а) усна: лекції, доповіді, диспути, гуртки тощо; б) друкована: видання книг, брошур, газет, журналів;

15. нагляд за фактичним відокремленням школи від церкви, за недопущенням викладання закону Божого і богословських дисциплін в державних громадських, в яких викладаються загальноосвітні дисципліни;

16. нагляд за непривласненням церковними і релігійними товариствами прав юридичної особи (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 199).

Надмірна конкретизація компетенції відділу впливала з ряду причин: зміна підпорядкування об'єктивно вимагала чіткого функціонального визначення; на місцях кадри чекали якомога ясніших, конкретних інструкцій. Як свідчив голова одного з волосних виконкомів Зміївського повіту Харківської губернії (жовтень, 1922 р.), серед керівних структур на місцях при владі «прості смертні, які, одержавши папірця від Вищої Центральної Влади, не сміють відступити у виконанні її від жодної букви, а, виконуючи її, вживають усіляких запобіжних заходів, щоб не порушити розпоряджень і декрету Радянської влади» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 114 зв.).

Циркуляр НКВС наголошував на необхідності забезпечення місцевих органів по втіленню політики відокремлення церкви від держави «кваліфікованими керівниками з відомства юстиції» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 3). Однак представництво, зокрема в судових органах, здійснювалося за класовим принципом. Як зазначалося в одному з обіжників НКЮ (цитуюмо зі збереженням орфографії), «ці робітники, будучи здібними у вирішенні справи з точки погляду правильно-класового підходу, але мають вони один великий брак, а саме: незнаття чинного законодавства й невміння визнаватися й користуватися існуючими кодексами та окремими декретами, постановами, розпорядженнями і т.п.» (ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 3. Спр. 3009. Арк. 285).

Робота по відокремленню церкви від держави в повітових містах покладалася на завідувачів повітвідуправ або їхніх заступників, у волостях – на місцеві виконкоми, які були зобов'язані щомісячно подавати відомості до губліквідкомісії.

На місцях налагодження роботи ліквідкомів відбувалося надто повільно і безвідповідально (Силантьєв, 1998: 17; Форостю, 2000: 35). Окремі члени ліквідкомів порушували питання щодо доцільності функціонування подібних органів. Так, Донецький ліквідком наприкінці січня 1923 р. фіксував майже повну відсутність відомостей про роботу повітових ліквідаційних комісій, зазначаючи, що «в окремих повітах навіть невідомо про існування повіт ліквідкому» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2187. Арк. 89). Непоодинокими були нарікання на несвоєчасність створення комісій, невиконання розпоряджень губліквідкомів на місцях, зволікання або неточне подання інформації тощо. Часто подані відомості з місць не відображали реальної картини церковних справ. Губернське керівництво справедливо нарікало, що «повітові відділи управління, прийнявши від своїх попередників [повітових відділів юстиції – А.К.] справи по відокремленню церкви від держави, запозичили від них і техніку роботи, яку вирізняла досить незначна успішність, а головне – безсистемність» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2187. Арк. 86).

Отже, внаслідок проведеної в УСРР у вересні 1922 р. реорганізації органів державного управління з упровадження радянської моделі державно-церковних відносин офіційно релігійно-церковну політику держави було

сфокусовано в Наркоматі внутрішніх справ. У зв'язку з цим зазнав змін порядок висвітлення офіційних дій влади з проведення заходів з відокремлення церкви від держави та налагодження стосунків з релігійними організаціями. Припинився випуск власних інформаційних збірників ліквідаційного відділу НКЮ УСРР. Нормативно-розпорядчі документи та інформаційні матеріали «Вестника советской юстиции на Украине» почали друкувати в «Бюллетене НКВД УССР» (з серпня 1925 р. по липень 1926 р. він виходив двома мовами з назвою «Адміністративний вісник»; згодом з метою втаємничення діяльності відомства відповідно до розпорядження наркома НКВС В. Балицького випуск видання припинили).

Від 1923 р. питання відокремлення церкви від держави переходили до компетенції адмінвідділів окружних і районних виконкомів: згідно з постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», повіти й волості були скасовані; новими одиницями адміністративного устрою ставали округи і райони. Характер подальших структурних і якісних змін у бік централізації визначався надзвичайно впливовим партійним органом, який корелював усю політику щодо релігії і церкви, – Антирелігійною комісією політбюро ЦК ВКП(б), яка діяла з жовтня 1922 р. по листопад 1929 р. В Україні Комісія з антирелігійної пропаганди, створена рішенням політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1922 р. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 1 зв.), фактично перебирала на себе роль координатора всієї антирелігійної політики, яку раніше відігравав ліквідаційний відділ (Детальніше див.: Киридон, 2004: 47-49).

Від середини 1923 р. увага ліквідаційного відділу НКВС фокусувалась на структурно-організаційній перебудові, було підготовлено проект положення про реорганізацію його у відділ культів при адміністративному відділі НКВС. 22 серпня 1923 р. Створена Комісія з обговорення питання про роботу Відділення по відокремленню церкви від держави висловила за безпосереднє підпорядкування цього відділу наркомату НКВС. У рішенні зазначалось: «Для більш успішного проведення завдань Комісії по церковних справах, переорганізувати існуюче нині при Адміністративному відділі Відділення по відокремленню церкви від держави у Відділ культів, який повинен підпорядковуватись винятково Наркомату» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2184. Арк. 4). Ухвалою передбачалося: «Для контакту та поглиблення роботи по Відділу культів (колишньому Відділенню по відокремленню церкви від держави) завідувачу відділу культів при НКВС і зав. секретним відділом ДПУ узгоджувати всі принципові питання, що виникають, і після їх опрацювання подавати на затвердження Комісії при ЦК» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2184. Арк. 4). Назва відділу залишалась незмінною до кінця 1924 р. (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2184. Арк. 3-4).

Згідно з «Положенням про Відділ культів при НКВС», його компетенції підлягали такі напрями: здійснення нагляду і керівництва за роботою губернських ліквідаційних комісій та організацією їхньої структури; нагляд за всіма товариствами релігійного характеру; облік сектантства в Україні; розгляд скарг на дії округових та губернських ліквідаційних комісій; санкціонування

закриття молитовних будівель; інструктування губліквідкомів з питань відокремлення церкви від держави і школи від церкви; недопущення викладання в різних навчальних закладах «предметів, пов'язаних із вченням релігійного культу», збір і обробка статистичних даних з питань відділу культів; інформування Центральних органів на підставі узагальненої інформації з місць; видання розпоряджень з питань відділу культів; видавництво літератури з антирелігійної пропаганди. Передбачалося узгодження дій з Головополітпросвітою в питаннях антирелігійної пропаганди (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 1. Спр. 2184. Арк. 3).

1924 р. відділ культів було перейменовано на підвідділ культів адміністративного відділу НКВС. Основні функції підвідділу залишалися незмінними (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 20-20 зв.). Завідувачка підвідділу К. Гольберт констатувала: «...Відділення є технічним апаратом по керівництву роботою по відокремленню церкви від держави по лінії ліквідкомів і ніякої роботи принципового характеру самостійно не проводить» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 19). Такий стан справ зберігався фактично до кінця 1920-х років.

У доповіді підвідділу культів про роботу за 1925-1926 рр. визначалися три основні напрями: поточне листування та видання обіжників і загальних розпоряджень; облік релігійного руху (кількість громад, молитовних будинків, монастирів, служителів культу); інспектування відділень культів при окрадмінвідділах, а також роботи райвиконкомів по відокремленню церкви від держави (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 948. Арк. 26-26 зв.). Ці завдання виконували три особи: завідувач підвідділу культів (займав посаду за сумісництвом із посадою начальника підвідділу адміндогляду та контролю), експерт і діловод. У червні 1926 р. до штату підвідділу було введено посаду діловода-статистика. Апарат аналогічних відділень в окрадмінвідділах передбачав у своєму складі три особи (завідувач, інспектор і діловод) – «в округах з міцним місцевим бюджетом», а «в округах з середнім місцевим бюджетом, а також таких, як Харківська» – два робітники: завідувач та інспектор. Проте, станом на 1 червня 1926 р. «лише 14 відділень культів (з найбільш слабким місцевим бюджетом)» не мали посади інспектора. У районах роботою підвідділу культів керував завідувач райадмінвідділення райвиконкому, технічне виконання покладалося на секретаря РВК або діловода райадмінвідділення (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 25-27, 28-33).

Проблема кадрового забезпечення залишалася болючою й надалі, бо на роботу підвідділу негативно впливала плинність особового складу апарату. Наприклад, у Бердичівській окрузі впродовж 1924-1925 рр. «засідатель відділення культів знявся 6 раз» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 25 зв.), в інших окрадмінвідділах – кілька разів. Ще однією проблемою була низька (чи взагалі відсутня) кваліфікація працівників, які «не досить розбираються в сучасній церковній ситуації та в чинних по відокремленню церкви від держави законоположеннях» (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 25 зв.).

Некомпетентність представників підвідділу культів породжувала низку невирішених питань, зростання незадоволення віруючих. Останні надсилали скарги до підвідділу культів НКВС, ВУЦВК і Прокуратури. Відтак і підвідділу культів не вдалося уникнути паралелізму в роботі з іншими органами (ЦДАВО України. Ф.Р. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 24-24 зв.).

Отже, 1924-1926 рр. колишній «ліквідком» під назвою «підвідділ культів» залишався в складі адміністративного відділу НКВС. Ключове слово нової назви підвідділу – «культів» вказувало, що ставлення держави до церкви хоча й змінилося, але не глибоко, не принципово: на неї продовжували дивитися як на культ, ритуал, обряд, явище зовнішньої і нетривалої дії» (Аверін, 2004: 135).

Від 1927 р. підвідділ культів перебував у складі адміністративного відділу НКВС (від 1928 р. – адміністративного управління, а з 1930 р. – Центрального адміністративного управління НКВС). У зв'язку зі скороченням штату підвідділ замінили «інспектором у справах культів» (1927–1929 рр.), а від 1930 р. вже йдеться про «референта у справах культів» (Аверін, 2004: 135; Киридон, 2005: 136). Відповідні посади існували при адмінвідділах на місцях (ДАПО. Ф.Р. 2126. Оп. 1. Спр. 661. Арк. 13). Однак, як зазначалося в одному з таємних обіжників, «завдяки мізерному утриманню робітників відділення культів і тому, що місця не надали досить великої уваги щодо підбору відповідних робітників, робота культів у більшості округ України проводилася кволо, а за останній час ще більш погіршала...» (ДАЖО. Ф.Р. 6. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 98).

Нарком внутрішніх справ В. Балицький у доповідній записці (1928 р.) до ЦК КП(б)У зазначав: «Робота культів по лінії адміністративних органів вважається лише за технічну роботу, поскільки адміноргани переводять тільки оформлення політичних директив відповідних органів», «завідателі Окрадмінвідділів не звертають досить великої уваги цій галузі відповідної роботи, яку вона вимагає». Занепокоєння НКВС викликали методи роботи адмінорганів на місцях: «одверте вороже ставлення до представників тихонівської течії й таке ж одверте сприятливе ставлення до лояльних групіровок, або одверта підтримка не тільки легальних орієнтацій, але й попів і часто густо підтримка навіть таких попів, що себе дискретували в очах віруючої людності й таке інше» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 102, 102 зв.). Підкреслюючи важливість і «велике політичне значення» всіх органів, які проводили антирелігійну роботу і зокрема «роботи культів по лінії адміністративних органів» («тому що саме адміноргани мають безпосередні стосунки не тільки з керуючими верхушками релігійного руху, але з самою масою релігійної людності»), нарком внутрішніх справ вимагав посиленої уваги до проблеми кадрового забезпечення, «бо з тим кадром робітників культів, що зараз керують роботою, неможливо піднести цю роботу на належну височінь» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 102-103).

Майже всіма окрадмінвідділами (за винятком 5-6 округ) керували «політично некваліфіковані керівники, ... не здатні проводити витриману політичну лінію», подекуди «роботою культів... (Проскурів, Ромни) керували позапартійні, в Ніжині – комсомолець» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 102 зв.). Тому одним із невідкладних завдань, яке постало перед НКВС,

став пошук «відповідних, політично-освітлених і витриманих робітників, членів партії» (ДАЖО. Ф.Р. 6. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 98-99).

Наприкінці 1920-х років структури НКВС та адміністративні відділи на місцях формально втілювали державну політику, яку визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та ДПУ. «Ця формальність не була ситуативною і іноді навіть проступала в текстах ділового листування цих органів», – підкреслює О. Ігнатуша (Ігнатуша, 2003: 95). Автор наводить одну із таємних інструкцій НКВС за 1929 р., присвячену організації діловодства. У ній відділення культів при окружних і районних виконкомах названі «формальними адміністративними органами по переведенню в життя принципів декрету по відокремленню церкви від держави».

Таким чином, органам НКВС у складній структурі державно-церковних відносин відводилася подвійна роль: оприсутнена – охоронця свободи совісті (для широкого загалу адмінвідділ НКВС та підвідомчий йому місцевий апарат пропагандистськи називалися «провідниками свободи сумління», «охоронцями радянського законодавства» тощо) і утаємничена – державного апарату боротьби з церквою.

На початку 1927 р. НКВС пропонував розробити нову інструкцію щодо втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави. Натомість було прийнято рішення виробити законопроект, котрий би регулював діяльність релігійних організацій в РСФРР, але який після затвердження ЦВК і РНК СРСР став би зразком для інших республік і був покладений в основу загальносоюзної «церковної політики». Проект («Положення про культу і культове майно») після обговорення в різних центральних відомствах було обмежено відомчим інструктуванням.

На початку 1929 р. в партійно-державній верхівці обговорювалася думка про спеціальну партійну постанову з релігійного питання, яка одночасно була б «керівним документом» і для державних органів. Такий підхід фактично робив непотрібним прийняття загальносоюзного законодавства про релігійні культу, хоч і зберігав за республіками право на проголошення власних законів (Пашенко, Киридон, 2004).

24 січня 1929 року ЦК ВКП(б) затвердив лист «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», який визначив подальший характер релігійно-церковної політики. Виходячи з теорії про загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва, автори листа зараховували духовенство, активних рядових вірян, органи церковного управління і релігійні організації до ворогів соціалізму. Від органів НКВС та ОДПУ вимагалось «не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями, маючи на увазі, що релігійні організації... є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси (Пашенко, Киридон, 2004; Киридон, 2005). У лютому 1929 р. лист за підписом Л. Кагановича було надіслано до республіканських, крайових і місцевих комітетів партії, чим фактично санкціонувався силовий тиск на релігійні організації.

8 квітня 1929 р. Президія ВЦВК ухвалила постанову «Про релігійні

об'єднання», яка значно обмежувала і жорстко регламентувала діяльність релігійних товариств. Водночас було створено Постійну комісію у справах культів при президії ВЦВК (головою з 1929 р. по 1935 р. був П. Смідович, з 1935 р. по 1938 р. – П. Красіков) (Огнева, 1973: 18; Ігнатуша, 2003: 96). Після 1930 р. комісія залишалася єдиним державним органом, на який покладался обов'язок загального керівництва і нагляду за втіленням в життя політики партії і уряду в сфері застосування законів про культу на всій території РСФРР.

Перемога сталінського курсу наприкінці 1920-х років різко змінювала суспільну атмосферу. Нагнітання політичної істерії під приводом «загострення класової боротьби всередині країни та посилення іноземної небезпеки» створювало ілюзію необхідності реструктуризації центральних органів влади (Аверін, 2004: 135). У грудні 1930 р. постановою ЦВК і РНК СРСР НКВС автономних і союзних республік (у тому числі УСРР) ліквідовувалися (Собрание узаконений, 1930; Білас, 1994: 93). Його функції передавались іншим центральним органам. Адміністративний нагляд за релігійними організаціями в УСРР покладался на один зі структурних підрозділів Президії ВУЦВК – секретаріат президії ВУЦВК (безпосередньо – на інспектора (згодом – референта) у справах культів) (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 32. Арк. 137). Ці посади обіймали Ф. Кузнєцов, потім Г. Катунін. Принципові загальнодержавні положення виносилися на розгляд сесії ВУЦВК та засідань Президії і затверджувалися їх постановами. Питання поточного контролю за дотриманням нормативних законодавчих актів обговорювалися і затверджувалися протоколами засідань секретаріату (Ігнатуша, 2003: 96).

Висновки. Дільність більшовицької держави від початку спрямовувалась на завоювання політичної влади і утвердження ідеологічного монізму (Див.: Киридон, 2001; Киридон, 2005; Пашенко, Киридон, 2004). Упродовж 1920-х років партійно-державне керівництво вибудовувало механізм для втілення релігійно-церковної політики. Вагома роль у здійсненні останньої відводилась на різних етапах НКЮ та НКВС:

1921 р. – вересень 1922 р. – офіційне зосередження питань щодо втілення церковно-релігійної політики в наркоматі юстиції (НКЮ);

вересень 1922 р. – середина 1923 р. – утвердження тоталітарних методів у релігійній політиці режиму приводить до структурних змін – відділ по відокремленню церкви від держави у вересні 1922 р. перепідпорядковується НКВС. Передача повноважень по веденню релігійної політики в НКВС з провідною роллю ДПУ, а через створення восени 1922 р. антирелігійної комісії –пряме підпорядкування ЦК КП(б)У;

середина 1923 р. – кінець 1924 р. – відмова від крайніх форм антирелігійної діяльності влади і вироблення умов для розгортання системи контролю над релігійним середовищем. Водночас відбувається і зміна назви ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави в УСРР на відділ культів НКВС, що формально свідчило про завершення процесу відокремлення церкви від держави (Овчаренко, 2011b: 24).

Згадані наркомати юстиції та внутрішніх справ мали у своєму підпорядкуванні місцеві структури – губернські та повітові відділи юстиції,

губернські, повітові та районні адміністративні відділи місцевих виконкомів, у структурі яких були передбачені підвідділи чи відділення, що здійснювали контроль за діяльністю місцевих церковних організацій. Назви цих відділень незначною мірою варіювалися, але вони теж вкрай показові: «ліквідаційне», «культів», «відокремлення церкви від держави». «Ліквідаційне» свідчило про бажання більшовиків швидко ліквідувати церкву, «культів» – про погляд більшовиків на релігію, як на реліктовий культ, «відокремлення церкви від держави» – про усунення церкви зі сфери державних відносин, а не прагнення толерувати її.

Упродовж 1920-х рр., здійснили перехід від хаотичного втручання партійно-владних органів у діяльність релігійних громад і общин до побудови й структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин для систематично й юридично регламентованої антирелігійної політики, направленої на ліквідацію будь-яких виявів релігійного життя в УСРР. Водночас простежувалось тяжіння влади до силових, адміністративних методів у роботі з церковними організаціями. Врешті, на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. вони засвідчили утвердження такої централістичної моделі, в якій вища законодавча і виконавча влада, уособлена структурами ВУЦВК, безапеляційно розв'язувала на свою користь і на своє розуміння усі суперечливі питання державно-церковних відносин (Ігнатуша, 2015: 24). Невід'ємною рисою тоталітарної системи є її опора на силові структури і, зокрема органи таємної поліції, надзвичайні органи. Такими у 20–30-ті рр. ХХ ст. були Державне політичне управління, що мало всесоюзну мережу, всеукраїнський апарат, губернські, окружні, а пізніше – обласні відділи; діяли також позасудові надзвичайні трійки, особливі наради тощо. Після реорганізації системи НКВС і ДПУ у 1930-х рр. ці одіозні структури злилися воедино. Від того вони стали діяти ще прямолінійніше, «беззастережно, виконуючи найбрудніші діяння, що розходилися з деклараціями більшовиків про нібито їхнє «невтручання у справи Церкви» (Ігнатуша, 2015: 25). Діяльність партійно-державних структур та методи державної церковно-релігійної політики в 1920-ті спрямовувались на встановлення тотального контролю за духовним та парафіяльним життям вірян, узалежнення релігійно-церковного життя від партійно-державних рішень, а надалі – повну ліквідацію цієї царини. Змінюючи лише механізми впливу та структурно-функціональні інструменти, влада послідовно дотримувалась курсу на знищення церкви й витіснення релігійного світогляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аверін, 2004 – Аверін І. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2004. Вип. XVII. С. 132-137.
- Білас, 1994 – Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- ДАПО – Державний архів Полтавської області.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Ігнатуша, 2003 – Ігнатуша О. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. // *Наукові праці: Наук.-метод. журн.* / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2003. Т. 26. Вип. 13: Історичні науки. С. 92-98.

- Ігнатуша, 2015 – Ігнатуша О. Специфіка джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. // *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 11 червня 2015 р.). Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги», 2015. С. 20-30.
- Киридон, 2001 – Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша половина 1920-х рр.) // *Історія релігій в Україні*: Праці XI-ї міжнар. наук. конф., м. Львів, 16-19 трав. 2001 р. Львів : Логос, 2001. Кн. 1. С. 235-240.
- Киридон, 2004 – Киридон А. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії*: Матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф. Черкаси: ЧНУ, 2004. С. 47-49.
- Киридон, 2005а – Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 274-294.
- Киридон, 2005б – Киридон А. Час випробувань. Тернопіль : Підручники й посібники, 2005. 396 с.
- Киридон, 2011 – Киридон А. ДЕРЖАВА – ЦЕРКВА – СУСПІЛЬСТВО: Інверсна трансформація в Україні: монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
- Овчаренко, 2011а – Овчаренко В. Ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави Наркомату юстиції УСРР: історія утворення та діяльності // *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 92-99.
- Овчаренко, 2011б – Овчаренко В. Організаційно-кадрове забезпечення органів державної влади з проведення радянської релігійної політики в Україні на початку 1920-х років // *Збірник наукових праць* [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». 2011. Вип. 42. С. 23-28.
- Огнева, 1973 – Огнева О. Здійснення свободи совісті на Україні // *Питання атеїзму*: Міжвід. наук. зб. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. Вип. 9. С. 15-20.
- Пащенко, Киридон, 2004 – Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. Полтава: б.в., 2004. 335 с.
- Протоколи, 1920 – Протоколи першого Всеукраїнського совещання председателей и заведующих отделами управления губернских и уездных исполнительных комитетов 19 мая 1920 г. Харьков: Изд. НКВС, 1920.
- Сборник декретов, инструкций, 1921 – Сборник декретов, инструкций и циркуляров по Народному Комисариату Юстиции. Вып. 3. Харьков, Изд. НКЮ, 1921.
- Сборник декретов, положений, 1921 – Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комисариату Юстиции с 1 января 1920 года по 15 апреля 1921 года. Харьков: Изд. Наркомюста, 1921. Вып. 2. С. 109-116.
- Сборник циркуляров НКЮ – Сборник циркуляров НКЮ по ликвидационному отделу... Вып. 2. С. 5.
- Сборник циркуляров, Вып. 2, 1921 – Сборник циркуляров по НКЮ по ликвидационному отделу и отчетов ликвидационного отдела по отделению церкви от государства. Вып. 2. Харьков: НКЮ, 1921.
- Сборник циркуляров, Вып. 3, 1921 – Сборник циркуляров по НКЮ по ликвидационному отделу и отчетов ликвидационного отдела по отделению церкви от государства. Вып. 3. Харьков: НКЮ, 1921.
- Силантьев, 1998 – Силантьев В. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е-годы. Харьков: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. 360 с.
- Собрание узаконений, 1930 – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1930. №60. Ст. 640.
- Совещание заведующих, 1922 – Совещание заведующих губернских отделов юстиции 11-14 июня 1922 г. // *Вестник советской юстиции на Украине*. 1922. № 5-7. С. 147-172.
- СУ УССР, 1921а – Сборник узаконений УССР. Харьков, 1921. №20. Ст. 572.
- СУ УССР, 1921б – Сборник узаконений УССР. Харьков, 1921. №20. Ст. 572.
- Сухоплюев, 1929 – Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави: Зб. законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їжників і пояснень наркомвнуправ УСРР. З передмовою народного комісара внутрішніх справ В. А. Балицького. Харків: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929.
- Форостюк, 2000 – Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000.
- ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади України.
- Церковь и государство, Вып. 2, 1921 – Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. Харьков : Изд-во Наркомюста, 1921. Вып. 2. 74 с.
- Церковь и государство, Вып. 4, 1921 – Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. Харьков : Изд-во Наркомюста, 1921. Вып. 4. 68 с.
- Церковь и государство, 1922 – Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. Харьков: Изд-во Наркомюста, 1922. Вып. 4. 74 с.
- Черлюнчакевич, 1924 – Черлюнчакевич Н. К реорганизации НКВД // *Бюллетень НКВД*. 1924. № 3-4. С. 5-6.

REFERENCES

- Averin, 2004 – Averin I. NKVS URSR yak znariaddia partiino-derzhavnoho aparatu v borotbi proty tserkvy (20-ti roky XX st.) [The NKVD of the Ukrainian SSR as a tool of the party-state apparatus in the struggle against the church (20s of the XX century)] // *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. 2004. Vyp. XVII. S. 132-137 [in Ukrainian].
- Bilas, 1994. – Bilas I. Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917-1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: U 2 kn [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917-1953. Socio-political and historical-legal analysis: In 2 books]. Kyiv: Lybid – Viisko Ukrainy, 1994. Kn. 1. 432 s. [in Ukrainian].
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region] [in Ukrainian].
- DAPO – Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region] [in Ukrainian].
- DAKhO – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of the Kharkiv region] [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 2003 – Ihnatusha O. Radianskyi aparat yak znariaddia borotby proty tserkvy v Ukraini u 20-30-kh rr. XX st. [The Soviet apparatus as a tool of struggle against the church in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century] // *Naukovi pratsi: Nauk.-metod. zhurn. / Mykolaiv. derzh. humanit. un-t im. P. Mohyly. Mykolaiv, 2003. T. 26. Vyp. 13: Istorychni nauky. S. 92–98 [in Ukrainian].*
- Ihnatusha, 2015 – Ihnatusha O. Spetsyfika dzherelnoi bazy vyvchennia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini 20–30-kh rr. XX st. [The specificity of the source base for the study of state-church relations in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century] // *Istoriia ta suchasni vyklyky nepokaranykh zlochyniv radianskoho totalitaryzmu proty Tserkvy: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 11 chervnia 2015 r.)*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Porohy», 2015. S. 20-30 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2001 – Kyrydon A. Zasady relihiino-tserkovnoi polityky radianskoi vlady v Ukraini (persha polovyna 1920-kh rr.) [The foundations of the religious and church policy of the Soviet authorities in Ukraine (the first half of the 1920s)] // *Istoriia relihii v Ukraini: Pratsi KhI-i mizhnar. nauk. konf., m. Lviv, 16-19 trav. 2001 r. Lviv : Lohos, 2001. Kn. 1. S. 235-240 [in Ukrainian].*
- Kyrydon, 2004 – Kyrydon A. Antyrelihiina komisiia 1920-kh rr. v Ukraini [The anti-religious commission of the 1920s in Ukraine] // *Pravoslavia – nauka – suspilstvo: problemy vzaiemodii: Materialy Druhoi Vseukr. nauk.-prakt. konf. Cherkasy: ChNU, 2004. S. 47-49 [in Ukrainian].*
- Kyrydon, 2005a – Kyrydon A. Vtilennia radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini [The embodiment of the Soviet model of state-church relations in Ukraine] // *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. Vyp. 13. S. 274-294 [in Ukrainian].*
- Kyrydon, 2005b – Kyrydon A. Chas vyprobuvan [Testing time]. Ternopil : Pidruchnyky y posibnyky, 2005. 396 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2011. – Kyrydon A. DERZhAVA – TsERKVA – SUSPILSTVO: Inversna transformatsiia v Ukraini: monohrafiia [STATE – CHURCH – SOCIETY: Inverse transformation in Ukraine: monograph]. Rivne: RIS KSU, 2011. 216 s. [in Ukrainian].
- Ovcharenko, 2011a – Ovcharenko V. Likvidatsiinyi viddil z vidokremlennia tserkvy vid derzhavy Narkomatu yustytzii USSR: istoriia utvorennia ta diialnosti [Liquidation department for the separation of church and state of the People's Commissariat of Justice of the USSR: history of formation and activity] // *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. 2011. № 2. S. 92–99 [in Ukrainian].
- Ovcharenko, 2011b – Ovcharenko V. Orhanizatsiino-kadrove zabezpechennia orhaniv derzhavnoi vlady z provedennia radianskoi relihiinoi polityky v Ukraini na pochatku 1920-kh rokiv [Organizational and personnel support of state authorities for the implementation of Soviet religious policy in Ukraine in the early 1920s] // *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody]. Seriia : «Istoriia ta heohrafiia»*. 2011. Vyp. 42. S. 23–28 [in Ukrainian].
- Ohnieva, 1973 – Ohnieva O. Zdiisnennia svobody sovisti na Ukraini [Implementation of freedom of conscience in Ukraine] // *Pytannia ateizmu: Mizhvid. nauk. zb. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. un-tu, 1973. Vyp. 9. S. 15-20 [in Ukrainian].*
- Pashchenko, Kyrydon, 2004 – Pashchenko V., Kyrydon A. Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky [The Bolshevik state and the Orthodox Church in Ukraine, 1917–1930s]. Poltava: b.v., 2004. 335 s. [in Ukrainian].
- Protokoli, 1920 – Protokoli pervogo Vseukrainskogo soveshchaniya predsedatelei i zaveduyushchikh otdelami upravleniya gubernskikh i uezdnikh ispolnitelnikh komitetov 19 maya 1920 g. [Minutes of the first All-Ukrainian meeting of chairmen and heads of management departments of provincial and district executive committees on May 19, 1920]. Kharkov : Izd. NKVS, 1920 [in Russian].
- Sbornik dekretov, instruktsii, 1921 – Sbornik dekretov, instruktsii i tsirkulyarov po Narodnomu Komissariatu Yustitsii [Collection of decrees, instructions and circulars on the People's Commissariat of Justice]. Vip. 3. Kharkov : Izd. NKYu, 1921 [in Russian].
- Sbornik dekretov, polozhenii, 1921 – Sbornik dekretov, polozhenii, instruktsii, tsirkulyarov po Narodnomu Komissariatu Yustitsii s 1 yanvarya 1920 goda po 15 aprelya 1921 goda [Collection of decrees, regulations, instructions, circulars on the People's Commissariat of Justice from January 1, 1920 to April 15, 1921]. Kharkov: Izd. Narkomyusta, 1921. Vip. 2. S. 109-116 [in Russian].
- Sbornik tsirkulyarov NKYu – Sbornik tsirkulyarov NKYu po likvidatsionnomu otdelu... [Collection of NKJ circulars on the liquidation department...]. Vip. 2. S. 5 [in Russian].

- Sbornik tsirkulyarov, Vip. 2, 1921 – Sbornik tsirkulyarov po NKYu po likvidatsionnomu otdelu i otchetov likvidatsionnogo otdela po otdeleniyu tserkvi ot gosudarstva [Collection of circulars from the NCJ on the liquidation department and reports of the liquidation department on the separation of church and state]. Vip. 2. Kharkov : NKYu, 1921 [in Russian].
- Sbornik tsirkulyarov, Vip. 3, 1921 – Sbornik tsirkulyarov po NKYu po likvidatsionnomu otdelu i otchetov likvidatsionnogo otdela po otdeleniyu tserkvi ot gosudarstva [Collection of circulars from the NCJ on the liquidation department and reports of the liquidation department on the separation of church and state]. Vip. 3. Kharkov : NKYu, 1921 [in Russian].
- Silantev, 1998 – Silantev V. Bolsheviki i pravoslavnaya tserkov na Ukraine v 20-e–godi [Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 1920s]. Kharkov : Khark. gos. politekh. un-t, 1998. 360 s. [in Russian].
- Sobranie zakononii, 1930 – Sobranie zakononii i rasporyazhenii raboche-krestyanskogo pravitelstva SSSR [Collection of laws and orders of the workers' and peasants' government of the USSR]. 1930. №60. St. 640 [in Russian].
- Soveshchanie zaveduyushchikh, 1922 – Soveshchanie zaveduyushchikh gubernskikh otdelov yustitsii 11-14 iyunya 1922 g. [Meeting of heads of provincial justice departments June 11-14, 1922] // *Vestnik sovetskoi yustitsii na Ukraine*. 1922. № 5-7. S. 147-172 [in Russian].
- SU USSR, 1921 – Sbornik zakononii USSR [Collection of laws of the Ukrainian SSR]. Kharkov, 1921. №20. St. 572 [in Russian].
- Sukhopliuiev, 1929 – Sukhopliuiev I. Vidokremlelnia tserkvy vid derzhavy: Zb. zakonopolozhen SRSR i USRR, instruksii, obizhnykiv i poiasnen narkomvnusprav USRR. Z peredmovoiu narodnoho komisara vnutrishnikh sprav V. A. Balytskoho [Separation of church and state: Coll. laws of the USSR and the USSR, instructions, circulars and explanations of the People's Commissariat of the USSR. With a foreword by People's Commissar of Internal Affairs V. A. Balytskyi]. Kharkiv: Yuryd. vyd-vo NKlu USRR, 1929 [in Ukrainian].
- Forostiuk, 2000 – Forostiuk O. Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [Legal regulation of state-church relations in Donbas in 1917–1941]. Luhansk: RVV LIVS, 2000 [in Ukrainian].
- TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine] [in Ukrainian].
- Tserkov i gosudarstvo, Vip. 2, 1921 – Tserkov i gosudarstvo. Sbornik postanovlenii, tsirkulyarov po otdeleniyu tserkvi ot gosudarstva, otchetov i razyasnenii Likvidatsionnogo Otdela NKYu [Church and State. Collection of resolutions, circulars on the separation of church and state, reports and explanations of the Liquidation Department of the People's Commissariat of Justice]. Kharkov : Izd-vo Narkomyusta, 1921. Vip. 2. 74 s. [in Russian].
- Tserkov i gosudarstvo, Vip. 4, 1921 – Tserkov i gosudarstvo. Sbornik postanovlenii, tsirkulyarov po otdeleniyu tserkvi ot gosudarstva, otchetov i razyasnenii Likvidatsionnogo Otdela NKYu [Church and State. Collection of resolutions, circulars on the separation of church and state, reports and explanations of the Liquidation Department of the People's Commissariat of Justice]. Kharkov : Izd-vo Narkomyusta, 1921. Vip. 4. 68 s. [in Russian].
- Tserkov i gosudarstvo, 1922 – Tserkov i gosudarstvo. Sbornik postanovlenii, tsirkulyarov po otdeleniyu tserkvi ot gosudarstva, otchetov i razyasnenii Likvidatsionnogo Otdela NKYu [Church and State. Collection of resolutions, circulars on the separation of church and state, reports and explanations of the Liquidation Department of the People's Commissariat of Justice]. Kharkov : Izd-vo Narkomyusta, 1922. Vip. 4. 74 s. [in Russian].
- Cherlyunchakevich, 1924 – Cherlyunchakevich N. K reorganizatsii NKVD [Towards the reorganization of the NKVD] // *Byulleten NKVD*. 1924. № 3-4. S. 5-6 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.11.2024.304210

УДК 94(477) «1941-1944»

Оксана САЛАТА,
orcid.org/0000-0003-2498-1483
докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
(Україна, Київ)
o.salata@kubg.edu.ua

ВИКОРИСТАННЯ КІНОПРОПАГАНДИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ В 1941-1944 рр.

У статті розкривається роль кінематографу як інструменту пропаганди нацистської окупаційної влади на окупованих територіях України у роки другої світової війни 1941-1944 рр. Показано вплив